

Neki aspekti života osoba s autizmom

Kukolj, Jelena

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:162603>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA

JELENA KUKOLJ

NEKI ASPEKTI ŽIVOTA OSOBA S AUTIZMOM

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2023. godina

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA

JELENA KUKOLJ

NEKI ASPEKTI ŽIVOTA OSOBA S AUTIZMOM

ZAVRŠNI RAD

Mentor: izv.prof.dr.sc. Marko Buljevac

Zagreb, 2023. godina

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. DEFINICIJA AUTISTIČNOG POREMEĆAJA I OSNOVNE KARAKTERISTIKE..	2
3. ETIOLOGIJA.....	6
4. POKAZATELJI STANJA U RH I DIJAGNOSTIČKI POSTUPAK.....	8
5. ODGOJ I OBRAZOVANJE OSOBA S AUTIZMOM.....	10
6. STANOVANJE OSOBA S AUTIZMOM.....	14
7. ZAPOSŁJAVANJE OSOBA S AUTIZMOM.....	15
8. ZAKLJUČAK.....	18
LITERATURA.....	20

Neki aspekti života osoba s autizmom

Sažetak:

Autizam je neurorazvojni poremećaj koji utječe na cjelokupno funkcioniranje osobe u svim sferama njenog života. U posljednje vrijeme primjećuje se porast prevalencije osoba iz ovog spektra što se pripisuje učinkovitijoj dijagnostici koja pak kao posljedicu ima povećanje broja novodijagnosticiranih. Cilj ovog rada je detaljnije proučiti samu pojavu autizma, njegove oblike, karakteristike, dijagnozu i važnije aspekte u životu svakog pojedinca, kao što su obrazovanje, stanovanje i zapošljavanje. Autizam je stanje koje sa sobom povlači mnoga pitanja koja još uvijek nisu razjašnjena. Sama etiologija ovog poremećaja toliko je kompleksna da i nakon toliko godina istraživanja još uvijek ne postoji jedinstveni dogovor oko uzročnika pa tako niti jedinstveni alat za njegovo utvrđivanje. Kroz rad je naglašena marginaliziranost autističnih osoba u gotovo svim sferama njihovog života te manjkavost kako zakonodavnog okvira, tako i ranog otkrivanja i dijagnosticiranja.

Ključne riječi: autizam, etiologija, dijagnostika, aspekti života

Some aspects of the life of people with autism

Abstract:

Autism is a neurodevelopmental disorder that affects the overall functioning of a person in all spheres of his life. Recently, there has been an increase in the prevalence of people from this spectrum, which is attributed to being more efficient diagnostics, which in turn results in an increase in the number of newly diagnosed cases. The aim of this work is to study in more detail the appearance of autism, its forms, characteristics, diagnosis and more important aspects in the life of each individual, such as education, housing and employment. Autism is a condition that entails many questions which are still not clarified. The etiology of this disorder itself is so complex that even after so many years of research, there is still no single agreement on the causative agent and there is no single tool for its determination. The paper emphasizes the marginalization of autistic people in almost all spheres of their lives, as well as the shortcomings of both legislative framework and early detection and diagnosis.

Key words: autism, etiology, diagnosis, aspects of life

Izjava o izvornosti

Ja, Jelena Kukulj pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključivi autor/ica završnog rada te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristio/-la drugim izvorima do onih navedenih u radu.

Ime i prezime: Jelena Kukulj

Datum: 22. 9. 2023.

1. UVOD

Autizam je neurorazvojni poremećaj koji se očituje već u ranom djetinjstvu, traje cijeli život i ne može se izliječiti. Dijagnoza se najčešće postavlja u djetinjstvu, obično nakon četvrte godine, a ponekad tek u odrasloj dobi. Autizam ima sveobuhvatni utjecaj na razvoj te prožima veći broj razvojnih područja i može na različite načine ili u različitoj mjeri utjecati na svako od njih (Nacionalni okvir za probir i dijagnozu PSA, 2015.). On utječe na način na koji osobe razmišljaju, komuniciraju i ulaze u interakcije sa okolinom. U ovom radu govorit će se o samoj definiciji autizma te o karakteristikama tog stanja koje su u širokom spektru što znači da se različito mogu manifestirati uz neka preklapanja sa drugim oštećenjima, te da ih se isto tako i može različito doživjeti. Iako su brojna istraživanja dovela do boljeg razumijevanja ovog stanja, ono još uvijek nije dovoljno istraženo te se smatra da je uzrok višestruk. Danas se smatra kako su moždana oštećenja, te prenatalni čimbenici i utjecaj okoliša u interakciji kao zajednički uzročnici. Nadalje govorit će se ukratko i o pokazateljima stanja u Republici Hrvatskoj te dijagnostičkom postupku koji se kao i sam koncept autizma kontinuirano mijenja. Što se samih aspekata života tiče odlučilo se osvrnuti na tri područja koja se smatraju bitnima u životu svake osobe pa tako i autistične, a to su obrazovanje, stanovanje i zapošljavanje. Ovdje se želi istaknuti jako mali broj podataka na koje se uspjelo naići, a da su relevantni i ono još važnije novijeg datuma. Pišući rad kontaktirao se i Hrvatski zavod za zapošljavanje i Centar za autizam Zagreb kako bi se uspjelo doći do tih važnih brojeva no odgovor je uvijek bio isti, a on je da podaci ne postoje. Sva tri aspekta autističnim osobama predstavljaju veliki izazov i u svakom su uglavnom marginalizirani. Razlozi su različiti: od nedovoljne istraženosti, nedovoljnog znanja društva o specifičnostima autizma, manjkavog zakonodavnog okvira, inkluzije koja to u stvari i nije, nedovoljnog kapaciteta stanovanja, neprepoznavanja i nepovjerenje u kvalitete autističnih osoba od strane poslodavca te ono najvažnije i dalje sveprisutna stigma, predrasude i strah.

2. DEFINICIJA AUTISTIČNOG POREMEĆAJA I OSNOVNE KARAKTERISTIKE

Autizam je cjeloživotni neurorazvojni poremećaj koji karakteriziraju teškoće u socijalnoj komunikaciji, odnosno interakciji te ograničeni i ponavljajući obrasci ponašanja, interesa i aktivnosti (Nacionalni okvir za probir i dijagnostiku PSA, 2015.). Godine 1943. američki dječji psihijatar Leo Kanner prvi je otkrio sindrom nakon što je promatrao jedanaestero djece koja su pokazivala ponašanja koja nisu odgovarala karakterističnim ponašanjima shizofrene djece niti djece sa sniženim intelektualnim sposobnostima. Taj poremećaj nazvao je infantilni sindrom, kasnije nazvan autistični poremećaj ili Kannerov sindrom (Remschmidt, 2009.). Gotovo istovremeno i austrijski pedijatar Hans Asperger opisao je autističnu psihopatiju u dječjoj dobi (Remschmidt, 2009.), sindrom koji je kasnije nazvan njegovim imenom – Aspergerov sindrom. Kanner je smatrao da su djeca s poremećajem iz spektra autizma normalne ili čak iznadprosječne inteligencije, ali da loše intelektualno funkcioniraju zbog nemogućnosti uspostavljanja interakcije i negativizma (Bujas Petković, 2000.). Ta teorija uspjela se zadržati gotovo 30 godina od njegova otkrića, no danas je opovrgnuta. Rank 1955. uvodi naziv atipično dijete, atipična psihoza ili atipični razvoj. Od tog vremena sve do 80-tih godina 20. stoljeća provodila su se mnoga istraživanja o povezanosti shizofrenije i autizma kao njenog najranijeg oblika. Na temelju usporednog istraživanja 14 osoba s autizmom i isto toliko sa shizofrenijom, otkriveno je da se neki simptomi preklapaju, no važne osobine autizma poput siromaštva govora te kod shizofrenije delirijske misli i nelogičnosti nisu bili zajedničke objema skupinama. (Feinstein, 2011.). Kanner i Eisenberg odlučili su 1956. godine odustati od svojih početnih ideja o autizmu i odlučili istaknuti dva kriterija: nedostatak afektivnog kontakta i ponavljajuće, ritualno ponašanje (Feinstein, 2011.). Nadalje, jedna od ranijih i ekstremnih teorija o uzrocima autizma bila je Bettelheimova teorija opisana kao nedostatak roditeljske pažnje u ranom djetinjstvu, napose hladnoću majke spram djeteta (Mesibov i sur, 2005.). Kao način uklanjanja tog uzroka koristio je uklanjanje djece od negativnog utjecaja njihovih roditelja smještanjem u ustanove. Kasnije, mnogi su teoretičari opovrgavali Bettelheimovu teoriju, pogotovo Rimland koji je 1964. godine osnova Američko društvo za autizam. Rimland je opovrgnuo

teoriju hladnih majki kao uzročnika autizma i istaknuo genetsku komponentu kao odgovornu za njegov nastanak. Danas se u literaturi koristi naziv pervazivni razvojni poremećaji ili poremećaji autističnog spektra (Bujas Petković, 2009.), te se opisuje kao jedno stanje s različitim stupnjevima težine simptoma (Dukarić, Pavliša, Šimleša, 2014.).

Kada govorimo o autizmu govorimo o cijelom spektru razlika među osobama jer one mogu biti značajne, manifestacije poremećaja vrlo se razlikuju ovisno o težini autističnog stanja, razvojnoj razini i kronološkoj dobi te od tuda izraz spektar. Na jednom kraju spektra mogu biti djeca koja imaju popratne intelektualne teškoće i nerazvijenu verbalnu ekspresiju te su ovisne o brizi roditelja i drugih ljudi u svojoj okolini do djece čiji stupanj samostalnosti može biti vrlo velik, koji imaju uredne intelektualne i jezične sposobnosti no i dalje im problem stvara uspostavljanje i održavanje socijalne interakcije i komunikacije. Dijete već od najranije dobi može pokazivati prve simptome, npr. vrlo rani poremećaj prehrane koji se manifestira kao odbijanje dojke ili bočice, anoreksije ili jedenja samo jedne vrste namirnice, zatim smanjeni interes za igračke ali povećani interes za igru svojim rukama, ne reagiranje na roditeljev osmijeh ili predmete koji ga okružuju, te ne stvaranje sigurne privrženosti s majkom (Nikolić, 2000.). Nadalje kod djece s autizmom posebno je izraženo zaustavljanje u razvoju govora ili potpuni izostanak govora, a u najranijoj sobi gugutanja, glasanja ili tepanja. Dijete ne reagira na vanjske podražaje, ne shvaća mimiku što nerijetko dovodi do anksioznosti, bespomoćnosti, frustracije te agresije i autoagresije (Nikolić, 2000.). Čak i kada su formalne jezične vještine (rječnik i gramatika) očuvane, u poremećajima iz spektra autizma oštećeno je korištenje jezika za uzajamnu socijalnu komunikaciju. Jezik se koristi za zahtjeve ili oznake ne za razjašnjenja, podjelu osjećaja ili razgovor. Kod odrasle autistične osobe koja nema intelektualna oštećenja ili zaostajanja često se razvije kompenzicijska strategija za pojedine situacije te se muče s onime što je većinu osoba socijalno intuitivno kao npr. kada se uključiti u razgovor, što ne reći i sl. (DSM-5, 2014). (Kiš Novak i Špehar (2018.) navode da djeca koja i uspiju razviti govor koriste ga u vidu eholalije¹ ili metalalije². Osobe s autizmom često imaju neobična ponašanja kao što su: ponavljajući

¹ Ponavljanje tuđih riječi, rečenica ili fraza.

² Ponavljanje sklopova rečenica iz filma ili animiranog filma.

pokreti tijela (ljuljanje, mahanje, okretanje itd.), slaganje igračaka prema točnom redoslijedu, a ako im se taj redoslijed promijeni dolazi do uzrujanosti. Dijete voli rutinu i rituale, ne voli promijene, može biti neosjetljivo ili preosjetljivo na mirise, zvukove, svjetlost, dodir i sl. Osim toga dijete ne pokazuje prstom na predmete kako bi pokazalo potrebu za njima te na njih gleda iz čudnog kuta. Kao znakove autizma u dojenačkoj dobi Bujas Petković (1992., prema Leutar i Buljevac, 2020.) navodi :

- izostajanje prvog smješka u trećem mjesecu života,
- nepokazivanje emocije,
- neodgovaranje na emocije majke,
- bezrazložan i dugotrajan plač,
- bezrazložan i dugotrajan strah,
- poremećaji sna ili ishrane.

Međunarodna pak klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema MKB-10 (HZJZ, 2009.) donosi obilježja na međunarodnoj razini s osnove kojih se uspostavlja dijagnoza autizma:

- kvalitativno oštećenje uzajamne socijalne aktivnosti,
- kvalitativno oštećenje komunikacija,
- ograničeni interesi i stereotipski obrasci ponašanja,
- početak prije treće godine života.

Osobe s autizmom imaju teškoće u socijalnom razumijevanju drugih i sebe samih. Autizam nije bolest, autizam je stanje, teškoća u razvoju, način na koji mozak prima i obrađuje informacije i način na koji se doživljava svijet. Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje, 5. izdanje stvorio je krovnu dijagnozu prema kojoj termin poremećaja iz spektra autizma obuhvaća širok raspon poremećaja koji se javlja u ranom djetinjstvu. Više se ne definira kao zasebni entitet, već spektrom poremećaja, tj. jednim stanjem s različitim stupnjevima težine, pod oznakom F84.

Dijagnostičko statistički priručnik definira poremećaj iz spektra autizma kao:

- trajan deficit u socijalnoj komunikaciji i socijalnoj interakciji,

- ograničeni, repetitivni obrasci ponašanja, interesa i aktivnosti,
- simptomi moraju biti prisutni u ranom razvojnom razdoblju (prije 3. godine),
- simptomi uzrokuju klinički značajno oštećenje u socijalnom, radnom ili drugim važnim područjima funkcioniranja,
- ove smetnje se ne mogu bolje objasniti intelektualnim razvojnim poremećajem ili općim razvojnim zaostajanjem

3. ETIOLOGIJA

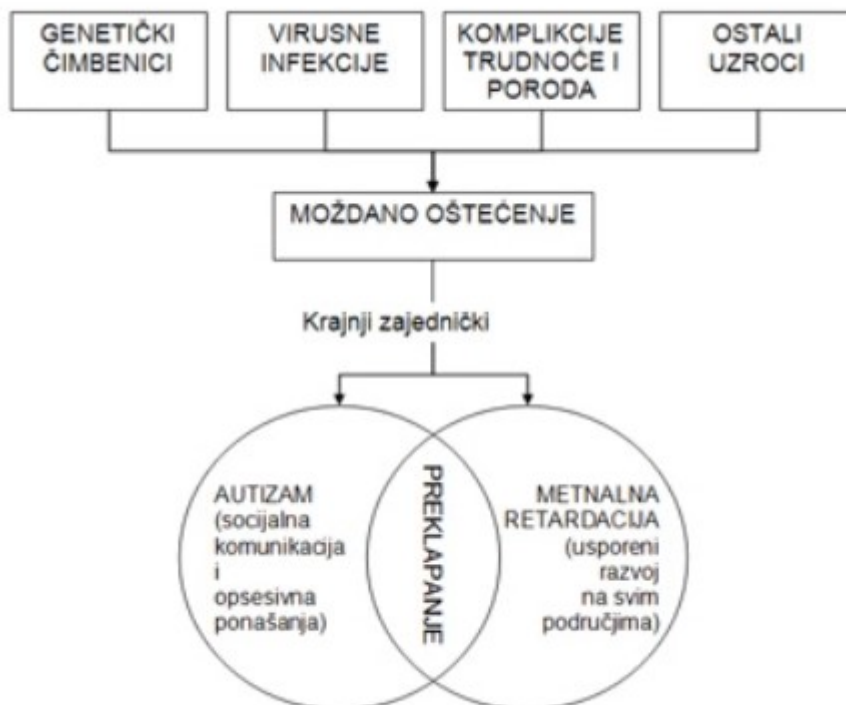
Unatoč brojnim istraživanjima autizma uzrok ovog stanja i dalje nije posve razjašnjen. U počecima proučavanja autizma njegova pojavnost pripisivala se hladnim i neosjetljivim roditeljima, pogotovo majkama, da bi naknadna istraživanja dokazala da je riječ o stanju koje ima više uzroka. Bujas Petković i sur. (2010., prema Hrgović, 2015.) navode kako se neka obilježja autizma mogu primijetiti već od prvih mjeseci djetetova života kod kojeg se opći razvoj čini normalnim, uz poneke odmake (slabija reakcija na okolinu), dok se druga mogu primijetiti tek nakon faze uobičajenog razvoja djeteta, te ta obilježja u kombinaciji sa bolesti, stresom ili razdvajanjem od roditelja mogu na kraju dovesti do autizma. Nadalje Remschmidt (2009., prema Hrgović, 2015.) navodi uzročnike koji su važni u nastanku autističnog poremećaja, svrstavajući prva četiri u organske učinke:

- utjecaj nasljeđa,
- moždana oštećenja i poremećaji moždane funkcije,
- biokemijske osobitosti,
- poremećaji kognitivnih procesa i govorno-jezičnog razvoja,
- poremećaji emocionalnog razvoja,
- interakcija navedenih činitelja.

Znanstvenici danas ukazuju na utjecaj okolišnih i genetskih čimbenika s novom procjenom od gotovo 50% genetske odgovornosti. Ovdje je važno istaknuti okolišne čimbenike; prenatalne uzroke kao što su starija životna dob majke ili oca, metabolička stanja majke, infekcije u trudnoći, zagađenje zraka i velika prisutnost pesticida i sl. Iz svega pročitano za ovaj rad mogu zaključiti da se većina istraživača slaže kako se autizam zasniva na strukturnim promjenama u mozgu i to tijekom trudnoće, a koje nastaju pod utjecajem mutacije u genima koji su važni za razvoj mozga. Uz to naglašeni su i vanjski čimbenici koji također uvelike utječu na razvoj mozga prije rođenja (Slika 3.1.). Dakle za nastanak autističnog poremećaja odgovorna je međudjelovanje različitih čimbenika od oštećenja mozga, i poremećaja moždanih funkcija, poremećaja kognitivnih procesa i govorno-jezičnog razvoja, te poremećaja emocionalnog razvoja. Sve od navedenog zapravo dokazuje da se autizam smatra poremećajem heterogene ali još uvijek nepoznate etiologije (Ljubičić, 2014.).

Slika 3.1.

Prikaz zajedničkog djelovanja mogućih različitih čimbenika na nastanak autističnog poremećaja (prema S. Baron-Cohen i P. Bolton, 1993).

Izvor: Bujas Petković, 2009.

4. POKAZATELJI STANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ I DIJAGNOSTIČKI POSTUPAK

Prema Izvješću Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo (2022.) o osobama s invaliditetom u Hrvatskoj je prošle godine bilo 4177 osoba s poremećajima iz spektra autizma (Tablica 3.1.). Udio je to koji obuhvaća 0,7 % od ukupnog broja osoba s invaliditetom od 624 019 s prevalencijom od 0,4/10000 stanovnika. Smatra se kako je taj broj u stvarnosti puno veći iz više razloga: nedovoljne istraženosti, centraliziranosti usluga, zbog zbunjujućih simptoma svrstavanje u neka slična oštećenja te se spominje i nepostojanje jednog referentnog centra koji bi obuhvatio sve podatke o ovoj skupini.

Tablica 3.1.

Prikaz vrsta oštećenja koja uzrokuju invaliditet ili kao komorbiditetne dijagnoze pridonose stupnju funkcionalnog oštećenja osobe, prema spolu i dobnim skupinama.

Vrste oštećenja	Spol	Dobne skupine		
		0 - 19	20 - 64	65+
Višestruka oštećenja	ž	7.398	32.849	48.701
	m	13.767	47.704	37.763
Oštećenja lokomotornog sustava	ž	1.396	30.208	54.284
	m	1.709	42.931	47.019
Oštećenja drugih organa i organskih sustava, kromosomopatije, prirodene anomalije i rijetke bolesti	ž	3.200	34.064	51.094
	m	4.484	29.384	39.909
Mentalna oštećenja	ž	2.940	25.601	26.743
	m	7.356	58.869	31.512
Oštećenja središnjeg živčanog sustava	ž	6.437	17.258	30.002
	m	8.853	22.372	25.834
Oštećenja govorno-glasovne komunikacije	ž	10.245	6.753	1.053
	m	19.608	12.211	1.279
Intelektualna oštećenja	ž	3.306	8.909	1.037
	m	4.914	12.154	971
Oštećenja vida	ž	804	3.380	5.673
	m	1.004	4.945	4.720
Oštećenja sluha	ž	667	2.807	3.971
	m	1.018	4.834	4.382
Oštećenja perifernog živčanog sustava	ž	257	3.603	3.191
	m	334	6.022	4.235
Poremećaji iz spektra autizma	ž	630	264	10
	m	2.512	755	6
Gluhosljepoća	ž	5	28	39
	m	3	51	46

Izvor: Izvješće o osobama s invaliditetom, 2022.

Najveći broj autističnih osoba je u dobnoj skupini 0-19 godina i to Ž-541, M-2264 (Tablica 3.2.), što djelomično i potvrđuje tezu kako ja pojavnost autizma veća kod dječaka nego kod djevojčica. Prema dostupnim podacima provedenih istraživanja, autizam pogađa četverostruko više dječaka nego djevojčica. Ako se promatraju samo blaži slučajevi autizma, tada je poremećaj oko 7 puta češći kod dječaka. Najnovija istraživanja govore o „ženskom zaštitnom učinku“ koji djevojčice čini manje osjetljivima na autizam nego dječake, a temelji se na činjenici da je djevojčicama jednostavno potrebno više mutacija da razviju poremećaj.

Tablica 3.2.

Prikaz prema oštećenjima funkcionalnih sposobnosti – razrada prema spolu i dobnim skupinama.

Vrste oštećenja	Spol	Dobne skupine		
		0 - 19	20 - 64	65+
Višestruka oštećenja	ž	7.398	32.849	48.701
	m	13.767	47.704	37.763
Oštećenja lokomotornog sustava	ž	1.396	30.208	54.284
	m	1.709	42.931	47.019
Oštećenja drugih organa i organskih sustava, kromosomopatije, prirodne anomalije i rijetke bolesti	ž	3.200	34.064	51.094
	m	4.484	29.384	39.909
Mentalna oštećenja	ž	2.940	25.601	26.743
	m	7.356	58.869	31.512
Oštećenja središnjeg živčanog sustava	ž	6.437	17.258	30.002
	m	8.853	22.372	25.834
Oštećenja govorno-glasovne komunikacije	ž	10.245	6.753	1.053
	m	19.608	12.211	1.279
Intelektualna oštećenja	ž	3.306	8.909	1.037
	m	4.914	12.154	971
Oštećenja vida	ž	804	3.380	5.673
	m	1.004	4.945	4.720
Oštećenja sluha	ž	667	2.807	3.971
	m	1.018	4.834	4.382
Oštećenja perifernog živčanog sustava	ž	257	3.603	3.191
	m	334	6.022	4.235
Poremećaji iz spektra autizma	ž	630	264	10
	m	2.512	755	6
Gluhosljepoća	ž	5	28	39
	m	3	51	46

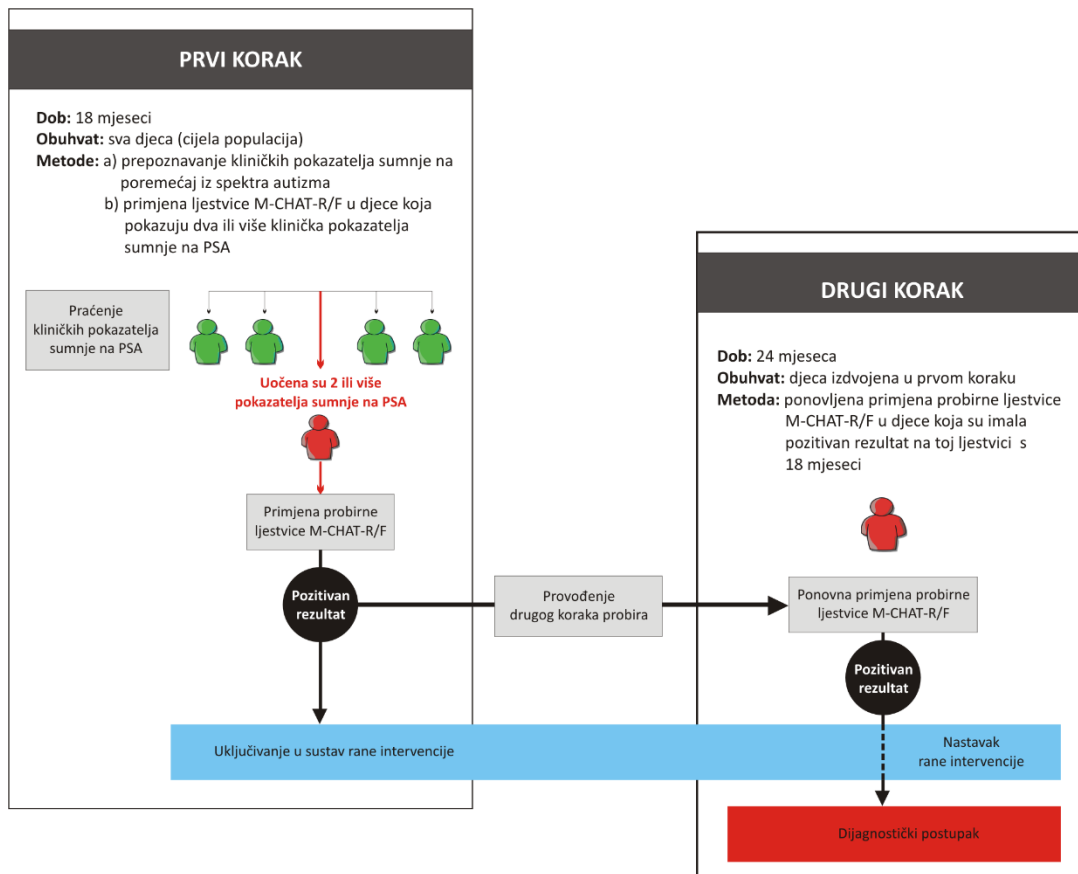
Izvor: Izvješće o osobama s invaliditetom, 2022.

Što se samog dijagnostičkog postupka tiče na postoji test za utvrđivanje autizma. On se dijagnosticira ne temelju promatranja djetetova ponašanja u različitim situacijama, iz njegove anamneze, razgovora s roditeljima itd. Rano prepoznavanje poremećaja iz spektra autizma ključno je ovdje kao i u svakom odstupanju od prosjeka jer omogućuje pravodobnu podršku i edukaciju kako roditelja tako i svih koji će kroz odrastanje, odgoj ili obrazovanje biti uključeni u život autistične osobe, a nadalje omogućuje i bolje rezultate svih intervencija, te shodno tome vodi i k boljim socijalnim odnosima i vještinama, smanjuje neželjena ponašanja. Kako bi se navedeno postiglo i počelo primjenjivati gotovo od rođenja djeteta nastala je velika potreba uvođenja sustava probira i dijagnostike poremećaja iz spektra autizma u djece rane dobi. Ta se težnja kod nas ostvarila nakon dugotrajne suradnje: Ureda UNICEF-a u Hrvatskoj, Ministarstva socijalne politike i mladih, Ministarstva zdravlja te Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta, roditelja djece s poremećajima iz autističnog spektra te stručnjaka različitih struka u vidu Nacionalnog okvira za rani probir i dijagnostiku djece s poremećajem iz spektra autizma u djece dobi 0 – 7 godina. Prema tom okviru dijagnostika poremećaja iz autističnog spektra provodi se do 2. godine života djeteta. Prvi korak ili probir u dobi od 18 mjeseci te se sva djeca koja postignu pozitivan rezultat u tom probiru uključuju u sustav rane intervencije te u provođenje drugog koraka probira s 24 mjeseca starosti (Nacionalni okvir za rani probir, 2015). U slučaju da i rezultat tog probira bude pozitivan dijete nastavlja s ranom intervencijom i upućuje se u dijagnostički proces od strane liječnika primarne zdravstvene zaštite (slika 3.2.) Djecu stariju od 30 mjeseci koja iz bilo kojeg razloga nisu bila obuhvaćena probirom ili tijekom provođenja istog nisu bila identificirana, a kod kojih postoji utvrđena sumnja na poremećaj iz spektra autizma izabrani liječnik primarne zdravstvene zaštite uputit će dijete:

- u program rane intervencije najbliže mjestu stanovanja ili
- u postupak dijagnosticiranja poremećaja iz autističnog spektra.

Slika 3.2.

Prikaz provedbe probira na poremećaj iz spektra autizma u dva koraka u Republici Hrvatskoj.

Izvor: Nacionalni okvir za probir i dijagnostiku poremećaja iz spektra autizma, 2018.

Dijagnostički proces uključuje niz postupaka koje provode stručnjaci. Kod nas su uključeni: pedijatar- subspecijalist neurologije, psiholog, logoped, edukacijski rehabilitator i psihijatar – dječje i adolescentske psihijatrije. Pri dijagnozi između ostalih koriste se testovi ADOS³ te M-CHAT⁴ (MSD priručnik za liječnike, 2018). Dob u kojoj je moguće ustanoviti autizam različit je kao i cijeli spektar ranih simptoma. Ponekad se prvi simptomi mogu prepoznati kod beba starih nekoliko mjeseci, kod drugih u drugoj ili trećoj godini života ili čak i u odrasloj dobi. Ono što je važno istaknuti je da ne pokazuju sva djeca s autizmom sve znakove, te da ovdje kao i u ostalim sferama autizma postoji veliki problem onih koji nisu uključeni u sustav ili zbog teritorijalne centraliziranosti dijagnostičkih postupaka, prikrivenih znakova ili

³ Opservacijski protokol za dijagnostiku autizma

⁴ Social Communication Questionnaire

pak odbijanja roditelja da uoče određeno stanje kod svog djeteta te poduzimanje pravodobnih koraka u vidu rane intervencije.

5. ODGOJ I OBRAZOVANJE OSOBA S AUTIZMOM

Šesnaest godina prošlo je od kako je Hrvatska ratificirala Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom koja ističe ravnopravno uključivanje djece s teškoćama u razvoju i osoba s invaliditetom na sve razine obrazovanja. Nacionalno zakonodavstvo integriralo je uključivo obrazovanje, potrebu razumne prilagodbe i jednake mogućnosti u području odgoja i obrazovanja. U stvarnosti situacija je daleko od te predviđene zakonodavstvom iz više razloga. Prvi je i dalje prisutni strah i stigma koju sredina ima prema osobama s teškoćama, a uzrokovana je neznanjem i predrasudama te kao posljedicu ima diskriminaciju drugi je nedovoljna edukacija svih uključenih u proces inkluzije, ovdje mislim prvenstveno na educiranost svih onih s kojima će dijete doći u kontakt tijekom svog obrazovanja. Manjkava su njihova znanja o samom stanju i posebnostima autizma, specifičnostima učenja, razmišljanja i ponašanja te metodama rada i poučavanja djece koja na različiti način uče, primaju i obrađuju informacije. Proces uključivanja djeteta u širu zajednicu započinje inkluzijom. Proces je to uključivanja djece s teškoćama u redovno obrazovanje koji ima za cilj kako socijalizaciju djeteta tako i razvoj njegovih adaptivnih sposobnosti, jačanje samopoštovanja, utjecaj na razvoj djece urednog razvoja te kasnije i financijski učinak (Tomić i sur., 2019.). U Republici Hrvatskoj djeca s autizmom školuju se prema Pravilniku o osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju (NN 24/15). Taj pravilnik omogućuje školovanje učenika s većim teškoćama, osim u posebno odgojno-obrazovnim ustanovama i u redovnim školama u njihovoj neposrednoj okolini, a prema nekom od predviđenih programskih potpora. Sukladno tome one obuhvaćaju: različite vrste primjerenih programa odgoja i obrazovanja, dodatne odgojno-obrazovne i rehabilitacijske programe te privremene oblike odgoja i obrazovanja. Oblik školovanja ovisi o više čimbenika, od kliničke slike autizma do stupnja podrške koja je osobi, učeniku potrebna. Dio učenika s poremećajima iz autističnog spektra nužno je školovati u posebnim uvjetima odgoja i obrazovanja jer

zahtijevaju vrlo značajnu razinu potpore u visoko strukturiranom okruženju kakvo se pruža u okviru školovanja u Centru za autizam Zagreb (Centar za autizam Zagreb, 2023.). Prema podacima Centra za u njemu se školuje 80 učenika s poremećajem iz spektra autizma. Drugi dio učenika sposoban je školovati se u redovitim školama uz odgovarajuću vizualnu potporu i pomoćnika u nastavi. Ovdje ću iz osobnog primjera utvrditi da takva pomagala rijetko stoje na raspolaganju zato što je njihova nabavka veliki financijski izdatak koji škola teško može podmiriti, pa se ona eventualno mogu nabaviti putem donacija, te sljedeće a jednako važno ili važnije educiranost kako pomoćnika u nastavi tako i učitelja, koja je previše opća i kratka (svodi se na dva dana predavanja) da bi se shvatila kompleksnost stanja, kao i metode i postupci koji su prihvatljivi osobi s autizmom te koji kod nje neće izazivati frustracije i druge negativne reakcije kao što su agresija ili autoagresija. Stoga je podrška koja stiže iz Centra za autizam u vidu mobilnog stručnog tima i više nego potrebna, ali očito nedostatna prvenstveno prostorno ali i zbog nezainteresiranosti onih koji su u sustavu obrazovanja djetetu najbliži, a to su njegovi učitelji. Mobilni tim Centra djeluje kao dio ustanove i razvija se od 2015. godine u suradnji s Agencijom za odgoj i obrazovanje. Program mobilnog stručnog tima obuhvaća pružanje stručne pomoći učenicima, učiteljima i roditeljima s ciljem postizanja što veće kvalitete školovanja putem predavanja i radionica. Međutim iako postoji niz potpora, one još uvijek nisu usmjerene prema svakom djetetu s teškoćama u razvoju. Ovdje naglašavam nedostupnost takvih usluga u manjim sredinama ili pojedinim dijelovima Hrvatske kao što su Slavonija ili pak otoci. Pravobraniteljica za osobe s invaliditetom upućuje na nedostatak primjerene dijagnostike ili pružatelju usluga rane intervencije za koju znamo koliko je važna. Proces je to u kojem se osim djetetu, podrška pruža i roditeljima. Ono što uvelike doprinosi ranoj intervenciji je shodno tome i rano otkrivanje (Cepanec i sur, 2017.). Koliko je institut rane intervencije važan govori i njegova implementacija u Zakon o socijalnoj skrbi 2011. godine (NN 157/2013.). Pri proučavanju ovog aspekta života osoba s autizmom nisam naišla na neke konkretne podatke o broju autistične djece koja su uključena u redovne škole, no opet ovdje mogu iz osobnog iskustva naglasiti kako inkluzija i ovdje gotovo pa ostaje mrtvo slovo na papiru. Djeca s poteškoćama iz autističnog spektra uistinu bivaju uključena u posebne programe u redovnim školama no to je sve na čemu ostaje. Iz svega viđenog u osam godina moga rada kao pomoćnika

u nastavi zaključujem kako su takva djeca „duhovi“ u svojim matičnim razredima, rijetko ili gotovo neprimijećeni kako od strane svojih vršnjaka tako i vrlo često od svojih učitelja. Unatoč osobnom zalaganju njihove što veće socijalizacije i imajući na umu njihova ograničenja posebice u komunikaciji, oni su i dalje isključivo dio posebne odgojno obrazovne skupine gdje dolaze u interakciju isključivo s drugom djecom s teškoćama, tek povremeno s ostalom djecom u vidu prenošenja neke informacije ili neplaniranog poziva u razred. Potrebno je osvještavanje cjelokupnog društva o prisutnosti osoba s teškoćama u zajednici, njihove važnosti, specifičnih znanja i sposobnosti kojima bi mogle pridonijeti svojoj okolini, ali i činjenici da samo ako uistinu budu uključeni imati će jednake mogućnosti.

6. STANOVANJE OSOBA S AUTIZMOM

Stanovanje kao osnovna i egzistencijalna potreba u životu trebala bi biti omogućena za većinu stanovništva, no marginalizirane osobe i ovdje teško pronalaze svoje mjesto. Prema Bujas Petković (2009.), a i općenito, cilj je svakog roditelja omogućiti svom djetetu što kvalitetniji život u odrasloj dobi. To predstavlja izazov za sve roditelje, a posebice za roditelje djece s poteškoćama u razvoju. Zbog samog invaliditeta životne prilike i izbori su suženi, a kada tome dodamo stigmatu, neuklapanje i nepovjerenje društva oni su još uži. Prema istraživanjima samo manji dio autističnih osoba u odrasloj dobi postiže zadovoljavajuću razinu neovisnosti, dok ostali postignu određeni stupanj funkcionalnih sposobnosti, a preostali dio neće steći samostalnost koja je potrebna za život odvojen od roditelja ili izvan neke institucije. U Hrvatskoj 2015. godine potpisani su sporazumi između Ministarstva socijalne politike i mladih, Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta, te gradova osnivača kojima se regulira status Centra za autizam Zagreb, te osnivanje novih centara u Rijeci, Splitu i Osijeku. Problem stanovanja osoba s autizmom izražen je i u Hrvatskoj. Mali je dio onih koji su uključeni u program smještaja u Centru za autizam (Centar za autizam, 2023.) koji ima ograničene kapacitete. Prema podacima dostupnim na mrežnim stranicama Centra, tamo je trenutno smješteno 58 osoba u stambenim zajednicama. Petodnevni je to ili sedmodnevni obuhvat programa koje se realizira 365 dana u godini uz 24 satni

stručni i medicinski nadzor. Ta brojka od 58 korisnika niti izbliza ne pokriva stvarne potrebe smještaja, tako da mnoge autistične osobe nakon 21 godine budu prepuštene same sebi i na brigu svojim roditeljima, a nerijetko završe i u staračkim domovima ili psihijatrijskim ustanovama. Ispunjenost njihovog života pa i potreba stanovanja biti će zadovoljena u okviru zalaganja i mogućnosti kako obitelji tako i šire zajednice. No čak ni obitelj ne može ukloniti problem nedostupnosti adekvatnih sadržaja, jer i u ovom području prisutna je nedostupnost u manjim sredinama. Tako autističnim osobama na raspolaganju ostaje tek poneka ili vrlo često samo jedna udruga koja je usmjerena na interese osoba s teškoćama i u kojoj će dio dana provoditi neke aktivnosti. Prema Vragović i sur. (2013.) društvena izolacija i fizička odvojenost od društva rizični su faktori i posljedica nedovoljne mreže socijalne potpore. Djeca s poremećajima iz autističnog spektra rijetko napuštaju obitelj (osim zbog školovanja) no i tada žive u neprirodnim zajednicama u kojima često ne budu dovoljno osposobljeni za samozastupanje koji je toliko bitan element njihove eventualne samostalnosti u budućnosti. Boravak u takvoj organiziranoj zajednici neće smanjiti njihovu izoliranost ili podići kvalitetu života. Stoga je važno razvijati specijalizirane metode podrške u zajednici te prikladne i primjenjive mjere od strane Vlade kako bi se osobama s invaliditetom omogućilo neovisno življenje.

7. ZAPOŠLJAVANJE OSOBA S AUTIZMOM

Prema Ustavu Republike Hrvatske zapošljavanje je osnovno pravo svakog čovjeka pa tako i osoba s invaliditetom (NN, 05/14). Biti zaposlen znači zarađivati za svoj život, doprinostiti široj i užoj zajednici, integrirati se u tu zajednicu i kao posljedica svega osjećati se dijelom te zajednice i šireg društva (Hedley i sur., 2017.). U svijetu zapošljavanja i rada autistične osobe nailaze na velike prepreke te često ili uglavnom ostaju izvan tržišta rada. Stoga je od ključne važnosti identificirati tranzicijske potrebe mladih autističnih osoba i prepoznati te prepreke na koje mogu naići pri ulasku u radnu snagu (Hurley- Hanson, 2009., prema Cvrtnjak, 2021.). Resursi i odnosi koji dolaze kroz zapošljavanje mogu pozitivno utjecati na socijalizaciju, uključivanje u zajednicu, razvoj vještina, neovisnost i kvalitetu života osobe (Valentini i sur., 2019, prema

Cvrtnjak, 2021.). Autistične osobe imaju pravo na zapošljavanje u okruženju koje će im omogućiti inkluziju, razumnu prilagodbu koja im je u teoriji zajamčena zakonom te podršku koja bi im omogućila učinkoviti rad. S tom svrhom proveden je i projekt na razini EU pod nazivom „Opportunities 4 Autism“ usmjeren na omogućavanje potencijalnim poslodavcima da svakoj osobi sa poremećajem iz autističnog spektra pruži podršku na radnome mjestu. No kako velik broj takvih osoba ostaje nezaposlen, potrebno je poduzeti daljnje korake u kojima bi se poslodavce uključivalo već pri samom odabiru svojih zaposlenika. Iako npr. u našem Zakonu o radu postoji kvota za zapošljavanje osoba s invaliditetom i zabrana diskriminacije kroz obaveze poslodavca pri davanju oglasa za posao i biranja potencijalnih zaposlenika, još uvijek se ne radi dovoljno na osvješćivanju jakih strana osoba iz autističnog spektra. Istraživanja pokazuju da kad se autističnim osobama pruži prilika, oni mogu biti učinkoviti radnici. Neki autori kao značajan doprinos autističnih osoba na radnom mjestu navode i njihove kreativne ideje i specifične vještine, te ističu da se njihovim zapošljavanjem podiže sveukupna osviještenost o specifičnostima ove populacije i na taj način promovira kultura inkluzije (Scott i sur.,2017.; Albright i sur., 2020., prema Cvrtnjak, 2021.). Kvaliteta i količina rada zaposlenika često nadoknađuje dodatne troškove nastale zbog razumne prilagodbe ili podrške koju bi osoba trebala na radnome mjestu (Henegan, 2010.). Uza sve rečeno mogu samo zaključiti kako u Hrvatskoj jako veliki broj autističnih osoba nikada ne stupi na tržište rada iz brojnih razloga. Iako postoje brojne dobrobiti od njihova zapošljavanja kako za samu osobu, tako za obitelj i širu zajednicu. Obitelj nezaposlene autistične osobe opterećena je financijskim troškovima života, te tu dolazi do niza frustracija. Zapošljavanjem takve osobe podigla bi se razina njenog dostojanstva i uključenosti, a i kvaliteta života obitelji u cijelosti. Poslodavci bi imali korist u vidu raznih stimulacija od strane države za zapošljavanje osoba s teškoćama općenito, naravno sukladno njihovim mogućnostima. Država bi imala korist jer bi te osobe privredivale za sebe te ne bi morale biti u sustavu socijalne skrbi gdje uglavnom i završe i ono zadnje ali ne i manje važno dobrobit cijelog društva. Neke jake strane autističnih osoba mogu biti: sposobnost vizualne obrade, sposobnost dosjećanje detalja nakon dugo vremena, ustrajnosti i sposobnost zadržavanje interesa u. motivacije u rutinskim zadacima i događajima, dobra usmjerenost pažnje pri repetitivnim zadacima. Trenutno stanje u Hrvatskoj krajnje je zabrinjavajuće jer veliki

broj autističnih osoba nije zaposlen niti trenutno ima perspektivu zapošljivosti, a postoji i problem statističkih podataka ovog dijela osoba s invaliditetom s obzirom da je pri Hrvatskom zavodu za zapošljavanje ova skupina svrstana u skupinu osoba s intelektualnim teškoćama bez podjele iste te podataka o zaposlenosti nema. Rijetke mlade osobe s autizmom koje su uspjele završiti školovanje nemaju nikakvu perspektivu da dobiju stručnu pomoć niti na planu stanovanja niti na planu zapošljavanja.

8. ZAKLJUČAK

Kao što je kroz rad već nekoliko puta spomenuto autistični poremećaj stanje je koje i dalje nije potpuno razjašnjeno te dijelom ostaje nepoznato. Kako uz nepoznato uglavnom dolazi i određeni stupanj straha tako se i uz ove osobe vežu predrasude, nepovjerenje, diskriminacija. Nažalost osobe s invaliditetom, a onda i autistične osobe u današnjem su društvu na margini. Društvo ih marginalizira u gotovo svim sferama života počevši od djetinjstva, preko školovanja, stanovanja, zapošljavanja, jednake uključenosti u društvene procese i sl. Već u vrtićima ne bivaju posve uključena ne samo u socijalnu interakciju, već i u jednak vremenski period boravka u njemu. Kroz proces inkluzije ulaze u redovne škole gdje i dalje ostaju u krugu ostalih osoba s poteškoćama rijetko dolazeći u doticaj s ostatkom učenika. Zakinuti su i za metode rada, za pomagala i ono najgore za dovoljnu educiranost onih koji s njima rade, a koje nije zbog nedovoljne istraženosti ovog stanja, već zbog nevoljkosti velike većine da se educira i time doprinese boljoj integraciji i većim šansama za kasniji uspjeh. Nakon školovanja većina osoba ne pronađe zaposlenje, govorimo o onima koji su unatoč nekim ograničenjima ipak sposobni brinuti o nekim osnovnim potrebama. Pišući ovaj rad uvidjela sam, na moje veliko razočarenje, kako postoji jako malo konkretnih podataka o autističnim osobama čak i od strane udruga ili državnih institucija koje bi takvim podacima trebale raspolagati. S obzirom da imaju gotovo nikakve ili male šanse za zapošljavanje nisu u mogućnosti niti zadovoljiti još jednu osnovnu potrebu, a to je stanovanje. Situacija je još dobra dok su roditelji živi, iako dijagnoza autizma utječe na atmosferu i mogućnosti cjelokupne obitelji, često uzrokujući višestruke probleme i u pogledu odnosa, financija, zaposlenja i slično. Prema Frey Škrinjar (2018.) uglavnom te osobe ostanu živjeti sa svojim roditeljima koji s godinama sve teže brinu o njima te čekaju zadnji trenutak da ih negdje smjeste. Sustav je zakazao, neki projekti u prošlosti bili su samo inicirani neki nisu urodili plodom, no nedovoljan je rad uložen u istinsko uključivanje u društvo, a neupitna je sveopća dobrobit od uključivanja ovih osoba posebice u svijet rada, a posljedično tome i ostale sfere života.

Ovaj rad odabrala sam pisati jer već osam godina radim kao pomoćnica u nastavi u posebno-odgojno obrazovnoj skupini u jednoj redovnoj školi. Kroz tih osam godina

bila sam i još uvijek jesam pomoćnica, između ostalog, i dječaku s autizmom. Osim njega u našoj grupi prisutna su i druga djeca s autističnim poremećajem od kojih sam jako puno toga osvijestila i naučila. Sve ono što sam kao pripremu za ovaj rad pročitala već sam u praksi i vidjela i većinu toga, neke stvari nažalost, mogu i potvrditi. Autistična djeca uistinu jesu svijet za sebe, no svijet u koji mi možemo ući samo ako se jako, ali uistinu jako potrudimo. Oni znaju biti divni prijatelji i oslonac samo ako se uvijek misli na njihova ograničenja u emocionalnom i verbalnom smislu, ako se bude ustrajan i strpljiv, ako se znaš staviti u položaj tih osoba, ako suosjećáš, ako zagovaraš njihova prava jer oni to ne mogu, ako na njih gledaš kao na sebi jednake. Sve to društvo bi trebalo pokušati, trebalo bi sagledati jake strane njihovog stanja o kojima sam također pisala u ovome radu, jer one uistinu postoje. Možda jesu usko usmjerene, ali su prisutne i trebalo bi ih poticati. Sva djeca s kojom sam u svom radu došla u kontakt uistinu imaju zajednička obilježja koja ih svrstavaju u autistični poremećaj, no s druge strane svaki je osoba za sebe i opet toliko različit od drugog. Rad ću stoga završiti izrekom koju sam usput pročitala na mrežnim stranicama posvećenim autizmu, a toliko je istinita: „*Ukoliko ste upoznali jedno dijete s autizmom, upoznali ste samo jedno dijete s autizmom*“.

POPIS SLIKA

Prikaz zajedničkog djelovanja mogućih različitih čimbenika na nastanak autističnog poremećaja (prema S. Baron-Cohen i P. Bolton, 1993)., str. 6

Prikaz provedbe probira na poremećaj iz spektra autizma u dva koraka u Republici Hrvatskoj., str 10

POPIS TABLICA

Prikaz vrsta oštećenja koja uzrokuju invaliditet ili kao komorbiditetne dijagnoze pridonose stupnju funkcionalnog oštećenja osobe, prema spolu i dobnim skupinama., str. 7

Prikaz prema oštećenjima funkcionalnih sposobnosti – razrada prema spolu i dobnim skupinama., str. 8

LITERATURA

1. Bujas Petković, Z. B. (2000). Autizam i autizmu slična stanja (pervazivni razvojni poremećaji). *Paediatrica Croatica*, 44, 217-222.
2. Bujas Petković, Z. (2009). *Poremećaji autističnog spektra*. Preuzeto 1.9.2023. s https://www.cybermed.hr/clanci/poremecaji_autisticnog_spektra
3. Centar za autizam (2023). *Autizam*. Posjećeno 3. 9. 2023. http://centarzaautizam.hr/index.php?option=com_content&view=category&id=111&Itemid=406&lang=hr.
4. Capanec, M., Šimleša, S., & Stošić, J. (2015). Rana dijagnostika poremećaja iz autističnog spektra – teorija, istraživanje i praksa. *Klinička psihologija*, 8(2).
5. Cvrtnjak, T. (2021). *Zapošljavanje osoba s autizmom*. Diplomski rad. Zagreb. Sveučilište u Zagrebu.
6. Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje 5 izdanje. Posjećeno 16. 8. 2023. https://www.academia.edu/45172878/Dijagnosticko_Statisticki_Prirucnik_Za_Dusevne_Bolesti_Dsm
7. Dukarić, M., Ivšac-Pavliša, J., & Šimleša, S. (2014). Prikaz poticaja komunikacije jezika kod dječaka s visokofunkcionirajućim autizmom. *Logopedija 4/1*, 1-9
8. Feinstein, A. (2011). *A History of Autism: Conversations with the Pioneers*. John Wiley & Sons.
9. Frey Škrinjar, J. (2018). *Stanovanje u zajednici uz podršku osoba s poremećajima iz spektra autizma*. Posjećeno 24. 8. 2023. dostupno na <http://www.autizam-zagreb.com/wp-Content/uploads/autizam-stanovanje-u-zajednici-pdf>
10. Hedley, D., Uljarević, M., Cameron, L., Halder, S., Richdale, A., i Dissanayake, C. (2017). Employment programmes and interventions targetins adults with autism spectrum disorder: *A sistematic review of the literature*. *Autism: the international journal of research and practice*, 21(8), 929-941.

11. Henegan, K. M. (2010) *Effects of Exploratory Autism Disclosure on Coworker Attitudes*. Preuzeto s: http://digitalcommons.iwu.edu/psych_honjraj/138. Posjećeno 15. 9. 2023.
12. Hrgovčić, D. (2015). *Prvi znakovi autizma*. Završni rad. Pula. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
13. Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2009). *MKB_ 10*. Zagreb: Medicinska naklada.
14. Hrvatski zavod za javno zdravstvo. (2022). *Izješće o osobama s invaliditetom u Republici Hrvatskoj (2022)*. Posjećeno 18. 8. 2023 https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2022/10/Izjesce_o_osobama_s_invaliditetom_2022.pdf
15. Kiš Novak, D, & Špehar, A. (2018). *Strategije obrazovanja i aktivno učenje u razrednoj nastavi kod učenika s autizmom na primjeru prirodoslovne teme (studija slučaja)*. Stručni rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
16. Leutar, Z., & Buljevac, M. (2020). *Osobe s invaliditetom u društvu*. Zagreb: Biblioteka socijalnog rada.
17. Ljubičić, M., & Šare, S. (2014). Temeljne informacije o zdravstvenoj njezi osoba s invaliditetom. *Noursing journal*, 19(3), 28-37.
18. Mesibov, G., Shea, V., Schopler, & E. (2005). *The TEACH Approach to Autism Spectrum Disorder*. London: Springer.
19. Nacionalni okvir za probir i dijagnostiku PSA, 2015. Posjećeno 3. 9. 2023. <https://www.unicef.org/croatia/izvjesca/nacionalni-okvir-za-probir-i-dijagnostiku-poremecaja-iz-spektra-autizma-u-djece-dobi-0-7>
20. Nikolić, S. (2000). *Autistično dijete: kako razumjeti dječji autizam*. Zagreb: Prosvjeta
21. Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju. *Narodne novine*, br. 23/ 2015.
22. Remschmidt, H. (2009). *Autizam, pojavni oblici uzroci, pomoć*. Zagreb, Naklada Slap.
23. Tomić, A., Ivšac Pavliša, J., & Šimleša, S. (2019). Uključivanje djece s teškoćama u razvoju u ustanove ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja iz perspektive odgojitelja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 55(2), 40-52

24. Vragović, R., Frey Škrinjar, J., & Masnjak, M. (2013). Evaluation of changes in social competences of adults with autism spectrum disorder after removal in the community. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 49(Supplement), 195-206.
25. Zakon o socijalnoj skrbi. *Narodne novine*, br. 57/2011.